

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN PYESLƏRİNİN REMARKALARI**Y.M.SEYİDOV*****Bakı Dövlət Universiteti***

İlyas Əfəndiyev Azərbaycan dramaturgiyasının XX əsrdə yetişən, XX əsrdə yaşayıb-yaradan ən məhsuldar dramaturqlarındandır. Azərbaycan teatri uzun illər bu dramaturqun əsərləri əsasında fəaliyyət göstərmişdir; indi də bu ənənə davam edir, teatr vaxtaşırı İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına müraciət edir. Ədibin zəngin obrazlar silsiləsi, dərin həyatı mənalı olan, müasirliklə tarixiliyi birləşdirən bilən; ciddi, düşündürücü, eyni zamanda komik səhnələrlə zəngin əsərləri Azərbaycanın dramaturgiya tarixində xüsusi yer tutur. İ.Əfəndiyevin dramaları əsas məzmunu, ideyası, replikaları ilə yeni olduğu kimi, səhnədə səslənməyən hissələri – remarkaları ilə də orijinaldır.

Dramların adları

1. «Atayevlər ailəsi». Atayevlər iki qardaşlardır. Hər ikisi məsul vəzifə daşıyırlar, təmiz adamlardır, Xosrov Atayev evlidir. Ölənin əvvəlki arvadından bir qızı var. İldırım Atayev – subaydır, mərkəzdə böyük vəzifə daşıyır. Xosrov Atayevin ətrafında olan bir dəstə cinayətkar, onun ikinci arvadından istifadə edərək öz cinayətlərini gizlətməyə çalışırlar, arvadın vasitəsi ilə Atayevin ailəsinə yol tapırlar. Ancaq onlar ifşa olunaraq həbs edilirlər. Atayev təəssüf edir ki, belə adamlar məhz onun evində həbs olunurlar. Xosrov Atayev öz qardaşı İldırım Atayevin təq-dimatı ilə vəzifədən çıxmalı olur və bunu düzgün hesab edir. Beləliklə, pyesdə əsas qol kimi hadisələr birbaşa, bəzən də dolayısı ilə Atayevlər ailəsi ilə bağlanır. Əsərin adı da buna uyğundur. Qrammatik cəhətdən «Atayevlər ailəsi» ikinci növ təyini söz birləşməsi formasında ismi birləşmədir.

2. «Sən həmişə mənimləsən, yaxud «boy çiçəyi». Göründüyü kimi, pyesin bir ümumi adı daxilində iki adı var. Birinci ad bitkin cümlədir: «Sən həmişə mənimləsən». Bu, mübtədalı müəyyən şəxsi cümlədir, geniş cümlədir, üç üzvdən ibarətdir: mübtəda (sən), zərflik (həmişə), xəbər (mənimləsən). İkinci ad və ya pyesin adının ikinci hissəsi ikinci növ təyini söz birləşməsi formasındadır (boy çiçəyi). Görək, pyesin adı və ya adları nə ilə əlaqədardır? Əvvəlcə «boy çiçəyi» haqqında. Pyesdə belə bir epizod var. Cavan qız, arvadı dünyasını dəyişmiş zavod direktoru Həsənzadənin evinə gəlib, onunla söhbət edir. Onun bu evə girməsinin bəhanəsi belədir: Qız – Nargilə evin qapısında dayanıb, «Həsənzadəgilə gedirəm, verin qəzetləri mən aparım» – deyib, poçtalyondan qəzetləri alıb gətirir. Həsənzadə onun gəlişini anlamır, gərgin söhbət gədir. Nəhayət, onların söhbəti tutur, aralarında belə bir dialoq olur.

Nargilə. Elədir... (*Qısa pauza*) İcazə verin, evinizi təmizləyim...

Həsənzadə (*zarafatlıca*). Mən sizə zəhmət vermək istəmirəm.

Nargilə. Mən gözümü açandan bəri həmişə pis adam üçün zəhmət çəkmişəm. İndi isə... dünyada hamıdan çox istədiyim, hamıdan yaxşı sandığım bir adam üçün zəhmət çəkmək istəyirəm. Sizin məni məhrum etməyə haqqınız yoxdur.

Həsənzadə (zarafatyana). Elə isə, mənim bu kitab şkaflımı səliqəyə salın. Aydın tökübdə qaldı. Mən də işə dəyim... Getmək istəsəniz, qapını bərk çəkin, özü bağlanacaq.

Nargilə. Baş üstə (*Həsənzadə evə girir. Nargilə şkafa yaxınlaşaraq, səliqəsiz halda üst-üstə qalaqlanmış kitablardan ilk əlinə keçənin əvvəl üstünü oxuyur, sonra açıb baxmaq istərkən kitabın arasından qurumuş bir çiçək düşür. Qız əyilib çiçəyi yerdən götürür, burnuna tutub qoxlayır, bu zaman Həsənzadə, əlində iri qovluq, içəridən çıxır*) Bu nə çiçəyidir?

Həsənzadə. Ona «Boy çiçəyi» deyirlər. Yuxarı dağlarda bitir.

Nargilə. Nə qəribə çiçəkdir... qupquru quruyub, amma elə gözəl ətri var ki, elə bil indicə dərilib.

Həsənzadə (dərinə nəfəs alaraq). «Boy çiçəyi» elədir. Quruyub xəzan olsa da, ətri həmişə kitək qalır. Hələlik.

«Boy çiçəyi» adı bu epizodla əlaqədardır.

«Sən həmişə mənimləsən» adını (cümləsini) iki cəhətdən mənalandırmaq olur. Zavod direktoru Həsənzadənin dünyadan vaxtsız getmiş arvadı tez-tez onun gözüne görünür, ona məsləhətlər verir. Hərdən onların gənclikləri, ilk məhəbbətləri yada düşür. Belə hesab etmək olar ki, onlar ruhən bir-birinə bağlıdırlar. «Sən həmişə mənimləsən» – Həsənzadənin də düşüncələri ola bilər, Xurşidin də. Digər bir versiya. Həsənzadəni dəlicəsinə sevən gənc Nargilə Həsənzadənin ondan ayrılaraq başqa şəhərə işə getməsinə dözümsüzlük göstərir, ağlayır. Bununla belə, düşünür ki, heç vaxt onu unutmayacaq. Nargilə şiddətli göz yaşları içində gülümsəyərək deyir: «Siz həmişə... gecə də, gündüz də mənim yanımda olacaqsınız. Mənimlə olacaqsınız». Bu sözlər «Sən həmişə mənimləsən» sözləri ilə səsləşir.

3. «Məhv olmuş gündəliklər». Bu ifadə bütövlükdə birinci növ təyini söz birləşməsi formasındadır. İkinci tərəfi cəmdə olan isim, birinci tərəfi feli birləşmədir. Adın əlaqədar olduğu hadisə belədir: 22 yaşlı gənc qız Fəridə 38 yaşlı Ədaləti sevir, ona ərə gedir, həm də gündəlik yazır. Gündəliyin əsas hissəsi gənclik arzuları ilə, Ədalətlə bağlıdır. Hər şey qaydasınca gedir. Fəridə Ədaləti çox ciddi, təmiz və namuslu bir adam hesab edir. Ancaq bir qədər narahatlıq keçirir ki, ərəni onu çox qapalı saxlayır, işləməyinə razı olmur və s. Fəridə bu narahatlığını məktəb yoldaşı olan Anjelə açır və ondan məsləhət almaq istəyir. Onlar arasında gedən dialoqdan bir hissə:

Anjel. Mənim verəcəyim məsləhət, qorxuram, sənün üçün ağır olsun, Fəridə.

Fəridə. Nə üçün?

Anjel. Çünki sənün ərəni çox mahir fırıldaqçıdır.

Fəridə. (qışqırır). Sən nə ixtiyarla onun haqqında belə sözlər danışsən?

Anjel. (eyni soyuqqanlıqla). Əlbəttə, ixtiyarım olmasaydı, danışmazdım.

Fəridə. Yalandır! O, namuslu adamdır!

Anjel. S...s... Sakit! Siqaret istəyirsən?

Fəridə. İstəmirəm. (*Anjel onun qolundan tutaraq o biri otağa çəkir*)
Anjelin səsi. Necə oğlandır?
Fəridənin səsi. (*acıqlı*) Çox qəşəngdir... Kimin uşağıdır.
Anjelin səsi. Mənim.
Fəridənin səsi. Bəs, niyə indiyə qədər deməmişən?
Anjelin səsi. Onun səbəbini sonra bilərsən ... Gözlərinə, alınına, ağzına diqqətlə bax! (*Qısa pauza*) Kimə oxşayır!
Fəridənin səsi. (*həyəcan, qorxu içində*). Yox... ola bilməz!
Anjel (*amirana qışqırır*). Kimə oxşayır?!
Fəridə əlləri ilə üzünü tutmuş olduğu halda dəhşətlə səhnəyə daxil olur.

Anjel də onu təqib edir.

Fəridə. Ola bilməz! (*Qısa pauza. Anjel siqaret yandırır. Fəridə birdən ona sarı dönərək, tamam taqətdən düşmüş halda*) Bəs, sən nə üçün bunu məndən gizlədirdin, Anjel?

Anjel. Çünki sən ərini sevirdin... Sən göyün yeddinci qatındaydın. Əgər, o, bir az bundan əvvəl, burada, mənim qarşımda öz günahını etiraf eləyib uşağı familiyasına yazdırmağa razılıq versəydi, mən yenə də sənə heç nə deməzdim. Lakin o, öz doğma oğlundan da imtina etdi. Sən isə məndən onun haqqında məsləhət almağa gəlmisən.

Bu söhbətlərdən sonra Fəridə «gündəliklərini yandırır». İllərlə məhəbbətini, hissini, həyəcanını, sevinc və kədərini tökdüyü «gündəliklərini yandırır». Özünün həyat tarixçəsi olan, hər addımının şahidi olan «gündəliklərini yandırır». Gündəliklər məhv olur və bu, pyesin adına çevrilir: «Məhv olmuş gündəliklər».

4. «Xurşudbanu Natəvan». Bu əsərin adı haqqında xüsusi danışmağa ehtiyac yoxdur. Oxucu Xurşudbanu Natəvan haqqında – XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Xan qızı Natəvanı yaxşı tanıyırlar. Bu pyesin də baş qəhrəmanı Xurşudbanu Natəvandır. Dramaturq haqlı olaraq, pyesə onun qəhrəmanının adını vermişdir.

5. «Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali». Ad qrammatik cəhətdən üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Ancaq tərəflər arasında ismin yerlik halında olan və məkan bildirən bir söz də var. Əsərdə 1937-ci il hadisələrindən bəhs edilir. Tuthatutdur. Heç kəsə inam yoxdur. Ayaz adlı birisi tək kamerada həbsdədir. Nişanlısı Xumar onun görüşünə gəlir. Gizlicə zəhər də keçirə bilibdir. Bilir ki, Ayazı öldürəcəklər, ancaq əzablara düşər edib öldürəcəklər. Ölüm ölümdür. Ancaq əzablar nə üçün? Xumar da ondan ayrılmaq istəmir. Əsərin adı buradan gəlir. Sevgililər yer altındakı həbsxanada təkadamlıq kameradadır, bura cəhənnəmdir. Pyesin sonundan kiçik bir parçaya diqqəti cəlb etmək istəyirik.

Xumar. Mənim sevgilim! Mən sənənlə vidalaşmağa gəlməmişəm. Mən sənənlə getməyə gəlməmişəm. Necə ola bilərdi ki, mən sənənsiz qalaydım (*Oğlanı təkrar-təkrar öpür*).

Ayaz. Görürsənmi, xoşbəxtliyin ömrü nə qədər qısaymış, Xumar. Sənənlə birinci dəfə görüşdüyümüz anlar, elə bil, bir saat bundan qabqamış....

Xumar. Yox Ayaz, bizim səadətimizin ömrü əbədidir. Mən o əbədiyyətə sənənlə mənə aldığın bu toy paltarında gedirəm.

Ayaz. Yox, Xumar! Sən yaşayacaqsan. Sən məni hər gün xatırlayacaqsan. İndi mənim üçün ən böyük təsəlli budur.

Xumar. Mən sənsiz yaşaya bilməzdim, Ayaz. Qoy cəlladlar, qəddar insanlar bizi məhv olmuş sanmasınlar! Mən inanıram! İnanıram ki, bizim ruhlarımız, bizim məhəbbətimiz hansı başqa bir dünyada isə əbədi yaşayacaqdır! Elə bir dünyada ki, orada onlara cəlladların, qəddarların, insan əti yeyən əjdahaların gücü çatmayacaqdır! (*Paltarının harasındansa iki balaca dərman çıxarır. Birini özü udur, o birini Ayaza verir*)
Bu da sənindir!

Ayaz. Necə? Zəhər?

Xumar. Sus... Cəlladlar bizi pusurlar.

Ayaz ona nəzər salaraq tərəddüd etmədən dərmanı udur.

Ayaz. (*qızın boynunu qucaqlayaraq*). Mənim sevgilim! Uçaq ərşi-ələya! Orada bizi bu gözəl dünyanın əbədi ülvyyəti gözləyir. Orada bizi əbədi azadlıq gözləyir!

Bir-birinin ağışında bihuş olurlar.

6. «Hökmdar və qızı». İkisözlü, həmcins formalı addır. Birinci sözdə adlıq halda isimdir, ikinci söz üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimdir. Hökmdar adı ilə Qarabağ hökmdarı İbrahim xan nəzərdə tutulur. O, Azərbaycan xanlarının ruslara qarşı, General Sisyanovun komandası altında Azərbaycana hücum edən ruslara qarşı birləşib birgə mübarizə aparmaq təklifini qəbul etmir və satqınlığın qurbanı olur, bütün ailəsi rus əsgərləri tərəfindən qılıncdan keçirilir. Pyesin adının ikinci tərəfi - *qızı* sözü ilə İbrahim xanın qızı Ağabəyim ağa nəzərdə tutulur. Ağıllı, tədbirli, qoçaq Ağabəyim ağa, İbrahim xanın ailəsini ölümdən qurtararaq, kənddən Şuşaya qayıtmasına və yenidən xanın hakimiyyətə gəlməsinə kömək edən sevgilisi, igid Saday bəydən ayrılaraq, Fətəli şahı getməyə razı olur. Öz qəlbinə, öz istəyinə, arzusuna qalib gələrək, bu izdivaca razı olur ki, vətəni qorunsun, Azərbaycanı qorunsun.

Dramaturq hökmdar atanı və onun mərd qızını pyesin adında yanaşı qoymuş, bəlkə də, üz-üzə qoymuşdur. Ata və qızı; aldanan, aldanmağı ilə satqınlığa atılan hökmdar, sona qədər öz əqidəsinə, namusuna, vətəninə, elinə-obasına sadıq qalan qızı Ağabəyim ağa. Budur onun son sözü, pyesin sonunda Ağabəyimin monoloqu:

Bu nə dəhşətdir, ilahi! Azərbaycan torpağında axıdılan bu günahsız qanlar bəs deyildi? Ey böyük yaradan, sənindir dərgahında mənim günahım necə də böyükdür ki, mənə bu qədər əzab verirsən? Gör, neçə ildir ki, mən bu qara libasdən çıxma bilmirəm? Əvvəl bu dünyadan vaxtsız köçmüş bacım Səltənət bəyim...

Sonra da... Yerlər, göylər bu dəhşətə necə dözdü, necə? Elə bil, məni dəmir məngənə arasına qoyub sıxırlar. Qoy böyük Yaradan sizin kimi Azərbaycan igidlərinin qılıncını əlindən salmasın. Bu yalnız bizim faciəmiz deyil. İbrahim xanın rus padşahının sözlərinə inanıb, ona tabe olması bizim gələcək nəsillərimizin faciəsidir. İbrahim xanın bu səhvi onları da tarixin müşkül tilsiminə saldı. Mənim əziz həmvətənlərim, Azərbaycan türkləri heç bir zaman yadelli padşahın zülmünə tabe olmayacaq. Həmişə vətənin azadlığı uğrunda vuruşacaq.

7. «Bahar suları». Pyesin adı qrammatik cəhətdən ikinci növ təyini söz birləşməsi formasındadır. «Bahar suları» rəmzi mənə daşıyır. Burada bir-iki epizodu bununla əlaqələndirmək olar. Hadisələr, əsasən, baharda cərəyan edir: pambıq əkini, pambıqların suvarılması və s. Pyesin altıncı şəklinin remarkası belə başlanır: «Bərk yağış yağır, tez-tez göy

guruldayır». Başqa bir epizoda diqqət edək. Pyesin doqquzuncu şəklinin ilk remarkaları belədir:

Şəfəq. Gecələr bu suların şırıltısına qulaq asarkən hərdən məni də xatırlayasan, Uğur. Mən - sizin kəndin bu coşğun çeşmələrini çox sevirəm.

Uğur. Ukrayna meşələrində keçirdiyimiz o dəhşətli bahar gecələri yadımdadır mı, Şəfəq? Top gurultuları susub meşələr sükuta dalan zaman qaranlıqdan gələn hər su şırıltısında, hər quş mahnısında sən eşqimizin əbədiyyətini duyurdun.

Bu epizodda da bahar var, sular var; yəni bahar suları var. Çox güman ki, müəllif «Bahar suları» adı ilə bunları nəzərdə tutubdur.

QEYDLƏR:

1. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Avroasiya press. Bakı: 2005.
2. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. II cild. Yazıçı. Bakı: 1984.
3. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. III cild. Yazıçı. Bakı: 1984.

РЕМАРКИ ПЬЕС ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА

Ю.М.СЕЙДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются грамматические и лексические особенности названий семи пьес драматурга. Раскрывается связь между этими названиями и содержанием, определенным эпизодом образом в пьесах. Исследование показывает, что названия пьес драматурга не носят случайный характер, а вытекают из самих произведений. Например, название «Atayevlər ailəsi» связано с событиями, происходящими в одноименной семье. В формальном отношении, это название – именное словосочетание II типа. Пьеса «Sən həmişə mənimləsən yaxud boy çiçəyi» имеет два названия и в пьесе есть факты, связанные с обоими названиями. Таковы такие названия и других пьес.

THE STAGE DIRECTIONS OF ILYAS EFENDIYEV'S PLAYS

Y.M.SEYIDOV

SUMMARY

Here the author is narrating some grammatical and the lexical peculiarities of the names of seven plays of the playwright and where can one see the ties between the names and the content determined by the episodes in plays. This research is showing that the names of the plays of a playwright can't be considered as an accidental character but they come out of those works of course. For example, the name of "Atayevlar ailasih" is connected with the events happening in the family of the same name. formally this name is a nominal word-combination of the second type. The play of "San hamishah manimlasan" or "Boy Chichayih" has two names and in the play one can have facts, connected with both of the manes.